

Иван Недев

БЕЗСЪЮЗНИ СЛОЖНИ ИЗРЕЧЕНИЯ С ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕНИ СМИСЛОВИ ОТНОШЕНИЯ

Обект на разглеждане в тази статия са структурно-семантичните особености на безсъюзни сложни изречения като следните: “Рада се отмести неволно. *Огнянов не смееше да я погледне; //¹ той говореше към стената. Сърцето му се късаше...*” (Ив. Вазов). “Конникът препусна към нея стремглаво, замахна със страшна сила и отсече огромната ѝ глава. *Ударът беше наочакван: // главата на ламята се търкулна в равнината...*” (А. Каралийчев). Както се разбира от примерите, събитието², за което става дума в първия компонент на безсъюзните сложни изречения, е причина за реализирането на събитието, за което става дума във втория им компонент. Този факт ни дава основание да определим събитието, назовано от първия компонент, като събитие причина, а събитието, назовано от втория компонент, като събитие следствие³. Естествено е отношенията между събитието причина и събитието следствие да се квалифицират като причинно-следствени, от което пък следва, че и смисловите отношения между компонентите на безсъюзните сложни изречения са също причинно-следствени (оттук идва и наименованието “безсъюзни сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения”).

Компонентите на безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения най-често се из-

граждат от една предикативна единица, напр.: “Приятно недоумение развълнува всинца ни; // дигна се весел шум и глъчка” (Ив. Вазов). Срещат се обаче случаи, при които както първият, така и вторият компонент се изграждат от две (или повече от две) предикативни единици, свързани помежду си по принципа на съчинението (чрез съчинителен съюз или чрез изброителна интонация) или по принципа на подчинението (чрез подчинителен съюз), напр.: “Танаила се смееше. *А Божура си беше циганка и тоя изблик на искрена нежност не искаше да отиде току-тъй: // изпросваше си някоя стъклена гривна, някоя износена дреха*” (Й. Йовков). “Днес вятърът е такъв, че ще понесе лекото му тяло (на хвърчилото – И. Н.) още по-нависоко. *Няма облаци – // отгоре ще може да се види самото било на Златна чука, ще може да се зърне дори какво зад нея*” (Г. Струмски). Безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения могат да бъдат и участъци от по-големи синтактични формации, напр.: “Замаян излязох навън. *Слънцето грееше, // над града се виждаше бистрото небе*, по булеварда трополяха трамваи, препускаха коли” (Д. Начев). Независимо от броя на предикативните единици, независимо и от това дали безсъюзното сложно изречение е самостойна синтактична единица, или е участък от по-голяма синтактична формация, компонентите на разглежданите безсъюзни изречения се обединяват около една безсъюзна връзка, влизайки помежду си в причинно-следствени смислови отношения.

Причинно-следствени смислови отношения между компонентите на безсъюзните сложни изречения могат да се изразят чрез езикови средства, които са специализирани за вербализиране на такива смислови отношения. Това са съюзите “тъй като” (респ. “понеже”) и “затова” (респ. “затуй”, “ето защо”, “поради което” и др.). Съюзът “тъй като” (респ. “понеже”) въвежда в сложното съставно изречение подчинено обстоятелствено изречение за причина, а съюзът “затова” (респ. “затуй”, “ето защо”, “поради което” и др.) – подчинено обстоятелствено изречение за следствие. Всеки от тези два съюза има точно определено място. Съюзът “тъй като” (респ. “понеже”) заема позиция пред първия компонент, а съюзът “затова” (респ. “затуй”, “ето защо”, “поради което” и др.) –

пред втория, срв. напр.: *“Твоята душа е болна... // трябва да я лекуваш — каза остро Витлеем”* (Ив. Тренев) и *“Тъй като (понеже) твоята душа е болна, трябва да я лекуваш...”*; *“Твоята душа е болна, затова (затуй, ето защо, поради което) трябва да я лекуваш...”*.

Компонентите на безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения могат да съществуват в свързаната реч като самостоятелни изречения (евентуално и като самостоятелни изречения, които имат свои подчинени изречения), тъй като са напълно завършени комуникативни единици — както в структурно, така и в семантично отношение, срв. напр.: *“Слава богу, болницата не беше далече, // след няколко минути колата спря пред входа ѝ”* (П. Вежинов) и *“Слава богу, болницата не беше далече. След няколко минути колата спря пред входа ѝ”*. Не случайно на текстово равнище могат да се срещнат (и то твърде често) самостоятелни изречения, които влизат помежду си в причинно-следствени смислови отношения, напр.: *“Обзе го внезапен гняв срещу Павел Морев. Лицето му стана още по-червено, устните му затрепериха. Почувствува желание да улови Лила за врата и да я набие...”* (Д. Димов), срв. *“Обзе го внезапен гняв срещу Павел Морев; // лицето му стана още по-червено, устните му затрепериха...”* (*“Тъй като (понеже) го обзе внезапен гняв срещу Павел Морев, лицето му стана още по-червено, устните му затрепериха...”*); *“Обзе го внезапен гняв срещу Павел Морев, затова (затуй, ето защо, поради което) лицето му стана още по-червено, устните му затрепериха...”*). Основателно възниква въпросът: защо авторът на изказването предпочита да изгради от дадени предикативни единици безъюзно сложно изречение с причинно-следствени смислови отношения, след като същите смислови отношения той би могъл да изрази чрез тези предикативни единици, употребени като самостоятелни изречения? Внимателното вглеждане в двата варианта на изказването дава възможност да се разбере, че различието между причинно-следствените смислови отношения при предикативните единици на текстово равнище и причинно-следствените смислови отношения при предикативните единици, от които се изграждат компонентите на безсъюзните сложни изречения, се състои в различните сте-

пени на тяхното актуализиране. При предикативните единици на текстово равнище причинно-следствените смислови отношения са по-слабо актуализирани, там те са “потиснати”, поради което могат да останат незабелязани (от адресата на изказването). И обратно: при предикативните единици, от които се изграждат компонентите на безсъюзните сложни изречения, причинно-следствените смислови отношения са по-силно подчертани. Именно това обстоятелство е основният фактор, който определя по какъв начин да се реализира изказването: като самостоятелни изречения (на текстово равнище) или като безсъюзно сложно изречение. Следователно изборът на автора на изказването – да употреби предикативните единици като самостоятелни изречения или да изгради от тях безсъюзно сложно изречение – се “диктува” от субективното му схващане за това – до каква степен е необходимо да се актуализират причинно-следствените смислови отношения.

След като компонентите на безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения могат да съществуват в свързаната реч като самостоятелни комуникативни единици (тъй като се отличават както със структурна, така и със семантична завършеност на пълноценни изречения), интересно е да се обясни кое в безсъюзното сложно изречение създава условия първият компонент да се възприема като израз на събитие причина, а вторият – като израз на събитие следствие. Кое например в безсъюзното изречение “И като внимаваше понякога на местните вражди и гонения, той се чудеше как тия хора си тровят живота... *Та те имат очи: трябва да бъдат честити!*” (Ив. Вазов) ни “заставя” да приемем, че събитието, назовано от първия компонент “Та те имат очи...”, е причина, която обуславя осъществяването на събитието, назовано от втория компонент “... трябва да бъдат честити!”? В лексикално-граматическия състав на двете предикативни единици не съществуват елементи, които биха могли да бъдат податки, “подказващи”, че отношенията между означените събития са причинно-следствени. Независимо от това причинно-следствените смислови отношения между компонентите на безсъюзното сложно изречение са налице и те се схващат както от автора на

изказването, така и от неговия събеседник (респ. от неговия читател).

При обсъждане на този проблем очевидно трябва да се обърнем към аперцепционната база на носителите на съвременния български книжовен език. Носителите на съвременния български книжовен език имат общ фонд от знания за взаимната връзка и зависимост между явленията в обективната действителност (в природата и в обществото) и между действията и състоянията на хората. Така например носителите на съвременния български книжовен език от житейския си опит знаят, че настъпването на вечерта води до здрачаване и до невъзможност да се виждат ясно предметите. Затова отношенията между събитията, изразени чрез компонентите на безсъюзното сложно изречение “Започва да се свечерява, // стърницата и кукурузите тънат в здрач, не виждаме ни хора, ни добитък...” (Й. Йовков), те схващат като причинно-следствени (събитието, назовано от първата предикативна единица “Започна да се свечерява...” е причина за реализирането на събитията, назовани от следващите две предикативни единици “... стърницата и кукурузите тънат в здрач, не виждаме ни хора, ни добитък”). Подобно положение съществува и при явленията в обществото, при действията и състоянията на хората, напр.: “Трябва да се добави, *че Стефчовото предателство остана в тайна: // всичката вина и негодувание паднаха върху злочестия идиот, комуто игуменът с бой изтръгна изповедта, че бил единственият свидетел на заравянето на трупове*” (Ив. Вазов). “*Отново я обхвана безсънието – // заспа едва призори, защото изпитваше съмнения*” (Ст. Цонев).

Докато причинно-следствените отношения между събитията, които се реализират в природата и в обществото, се възприемат като съществуващи закономерности, поради което установяването им не изисква задълбочена аналитико-синтетична дейност на човешкото съзнание, то причинно-следствените отношения между събитията, свързани с действията и състоянията на хората, се установяват след известна “работа на мисълта”, напр.: “*Сега (Севда – И. Н.) се връщаше от полето смазана от умора, // заспиваше сладко и се събуж-*

даше с натежали клепащи. Водеха постоянно надничари и тя трябваше да работи от всички най-пъргаво, за да им дава пример” (Г. Караславов). Събитието, означено с първия компонент “Сега се връщаше от полето смазана от умора...”, се схваща като причина за реализирането на двете събития, означени с втория компонент “... заспиваше сладко и се събуждаше с натежали клепащи...”. При разпознаване на причинно-следствените смислови отношения между компонентите на това безсъюзно сложно изречение обаче е налице известна несигурност, защото освен като причинно-следствени те могат да се определят и като съединителни. Възможно е да се приеме, че авторът на изказването обединява трите предикативни единици в безсъюзна синтактична формация, за да актуализира не причинно-следствените смислови отношения между тях, а последователното извършване на означените действия. Колебание съществува при разпознаване на причинно-следствените смислови отношения и между компонентите на следното безсъюзно сложно изречение (в което предикативните единици назовават състояние на човек): “Борците доближиха до засеката, която затрудняваше вървежа им. *Бръчков беше изнемощял и премалял; // люта жажда го гореше*” (Ив. Вазов). Като какви могат да се квалифицират смисловите отношения между компонента “Бръчков беше изнемощял и премалял...” и компонента “... люта жажда го гореше”? Те могат да се приемат за причинно-следствени: ролята на синтактична връзка между двата компонента може да се изпълни от съюзи, специализирани за изразяване на такива смислови отношения, срв.: “*Тъй като (понеже)* Бръчков беше изнемощял и премалял, люта жажда го гореше”; “Бръчков беше изнемощял и премалял, *затова (затуй, ето защо, поради което)* люта жажда го гореше”. Но смисловите отношения между компонентите на това безсъюзно сложно изречение допускат да бъдат тълкувани и като съединителни (между тях може да се “възстанови” съединителният съюз “и”), срв. “Бръчков беше изнемощял и премалял и люта жажда го гореше”. Разкритите съображения водят до идеята, че причинно-следствените връзки между събитията, които се реализират в природата и в обществото, са “закрепени” в съзнанието на носителите на съвременния български книжовен език много по-трайно в сравнение с

причинно-следствените връзки между действията и състоянията на хората.

Вече стана дума, че причинно-следствените смислови отношения между компонентите на безсъюзните сложни изречения могат да се вербализират чрез някои съюзи, специализирани за изразяване на такива отношения: “тъй като” (респ. “понеже”), “затова” (“затуй”, “ето защо”, “поради което” и др.). Но причинно-следствените смислови отношения между компонентите на безсъюзните сложни изречения могат да се вербализират и описателно, като се номинализират предикативните единици, от които се изграждат отделните компоненти. Според Н. Д. Аругюнова всяка предикативна единица може да се номинализира по два начина: чрез пълна номинализация и чрез непълна номинализация. При пълната номинализация глаголът сказуемо на предикативната единица се превръща в отглаголно съществително име, а “бившият” подлог и “бившите” второстепенни части изпълняват ролята на пояснения на отглаголното съществително име. Предикативната единица “Някаква свръхестествена и могъща воля властвува над тях” (Й. Йовков) при пълна номинализация приема формата на подчинително словосъчетание – “властвуването над тях на някаква свръхестествена и могъща воля”. Такива словосъчетания се срещат като съвсем нормални изразни средства в съвременния български книжовен език, напр.: “Като минахме третата бутилка, Ричо се зае да ме посвети в тънкостите на таксиметровата професия: *отчитането на празните курсове, икономисването на бензин и гуми*” (Г. Мишев) (срв. “... Ричо се зае да ме посвети в тънкостите на таксиметровата професия: *как отчита празните курсове, как икономисва бензин и гуми*”). При непълната номинализация предикативните единици не се променят, но те влизат в ролята на подчинени определителни изречения, които се свързват чрез съюза “че” с неутралното по род и число показателно местоимение “това” (вместо него може да се използва съществителното име “факт (-ът, -а)” или съществителното име “обстоятелство (-то)”; и двете съществителни имена са носители на твърде общо лексикално значение). Приведената предикативна единица при непълна номинализация получава следния вид: “*Това, че някаква свръхестествена и могъща воля властвува над тях...*” (респ.

“Фактът (обстоятелството), че някаква свръхестествена и могъща воля властвува над тях...”⁴).

Накратко казано, докато при пълната номинализация предикативните единици се подлагат на значителни промени, което води до редица неудобства, то при пълната номинализация предикативните единици запазват първоначалния си вид. Поради тази причина в работата си ще използваме непълната номинализация. А самите причинно-следствени смислови отношения, на които са носители безсъюзните сложни изречения, “ще опишем”, като употребим глаголно-именния израз “е причина за реализирането на” или “е следствие реализирането на” (който заема позиция между двата компонента). Причинно-следствените смислови отношения в безсъюзното сложно изречение “Всички лавки и магазини бяха затворени вече; // никаква светлина или шум не излязаше навън...” (Ив. Вазов) могат да се вербализират, като се използва непълната номинализация на предикативните единици, по следния начин: “Това, че всички лавки и магазини бяха затворени вече, е причина за реализирането на това, че никаква светлина или шум не излязаше навън...”; “От това, че всички лавки и магазини бяха затворени вече, е следствие реализирането на това, че никаква светлина или шум не излязаше навън...”.

Прави впечатление, че при описателното изразяване на смисловите отношения между компонентите на безсъюзните сложни изречения в едни случаи могат да се вербализират само причинно-следствени смислови отношения, а в други – освен причинно-следствени смислови отношения могат да се вербализират и допълнителни смислови отношения, напр.: 1. “Страшен нож лъсна пред мен, // коленете ми затрепериха, сълзите замръзнаха на очите ми” (Калина Малина); 2. “След онази нощ в края на октомври повече не отидох в нейния апартамент: // останахме си само “добри приятели”, както желаше тя” (Г. Мишев). При първото безсъюзно сложно изречение могат да се вербализират чрез непълна номинализация на предикативните единици само причинно-следствени смислови отношения, срв.: “Това, че страшен нож лъсна пред мен, е причина за реализирането на това, че коленете ми затрепериха, сълзите замръзнаха

на очите ми”; “От това, че страшен нож лъсна пред мен, е следствие реализирането на това, че коленете ми затрепераха, сълзите замръзнаха на очите ми”. При второто безсъюзно сложно изречение обаче могат да се вербализират освен причинно-следствени смислови отношения и заключителни смислови отношения⁵, срв.: “Това, че след онази нощ в края на октомври повече не отидох в нейния апартамент, е причина за реализирането на това, че си останахме само “добри приятели”, както желяеше тя”; “От това, че след онази нощ в края на октомври повече не отидох в нейния апартамент, е следствие реализирането на това, че си останахме само “добри приятели”, както желяеше тя” (причинно-следствени смислови отношения) и “На това, че след онази нощ в края на октомври повече не отидох в нейния апартамент, е заключение реализирането на това, че си останахме “добри приятели”, както желяеше тя” (заключителни смислови отношения).

Ще приведем примери на безсъюзни сложни изречения, при които причинно-следствените смислови отношения се комбинират с допълнителни смислови отношения. За да аргументираме наличието както на причинно-следствени смислови отношения, така и на допълнителни смислови отношения, ще използваме съюзи и съюзни думи, които са специализирани за изразяване на точно определен вид смислови отношения в съюзните сложни изречения:

а) безсъюзно сложно изречение с причинно-следствени смислови отношения и пояснителни смислови отношения⁶ (за изразяване на пояснителните смислови отношения ще използваме съюза “а именно”): “Първо запратих куфара (в каросерията на камиона – И. Н.), после сама се метнах отзад в движение. *Имах двегодишен тренинг: // вкопчвам ръце в задното крило, привдигам се до лакти, прехвърлям единия крак, сетне другия и готово*” (Бл. Димитрова), срв.: “...Тъй като (понеже) имах двегодишен тренинг, вкопчвам ръце в задното крило, привдигам се до лакти, прехвърлям единия крак, сетне другия и готово”; “...Имах двегодишен тренинг, затова вкопчвам ръце в задното крило, привдигам се до лакти, прехвърлям единия крак, сетне другия и готово” (причинно-следствени отношения) и “...имах двегодишен тренинг, а именно: вкопчвам ръце в задното крило, привдигам се до

лакти, прехвърлям единия крак, сетне другия и готово” (пояснителни смислови отношения);

б) безсъюзно сложно изречение с причинно-следствени смислови отношения и съпоставителни смислови отношения (за изразяване на съпоставителните смислови отношения ще използваме съюза “а”): “От тоя ден неговото самочувствие порастваше, // дързостта му преминаваше кажи-речи в нахалство. Той вървеше бавно из града подобно на завоевател в покорена крепост...: (Р. Игнатов), срв.: “Тъй като (понеже) от тоя ден неговото самочувствие порастваше, дързостта му преминаваше кажи-речи в нахалство...”; “От тоя ден неговото самочувствие порастваше, *затова* дързостта му преминаваше кажи-речи в нахалство...” (причинно-следствени смислови отношения) и “От тоя ден неговото самочувствие порастваше, *а* дързостта му преминаваше кажи-речи в нахалство...” (съпоставителни смислови отношения);

в) безсъюзно сложно изречение с причинно-следствени смислови отношения, темпорални смислови отношения (за изразяване на темпоралните смислови отношения ще използваме съюзната дума “когато”) и отстъпителни смислови отношения (за изразяване на отстъпителните смислови отношения ще използваме съюза “макар че”): “Той правеше план най-напред да се запознае с мировия съдия и да се постарее да му придобие благоволението. *Трябваше да се изкарва хлябът, // трябваше да се правят прошения.* Той беше жалбописец” (Ив. Вазов), срв.: “...Тъй като (понеже) трябваше да се изкарва хлябът, трябваше да се правят прошения...”; Трябваше да се изкарва хлябът, *затова* трябваше да се правят прошения...” (причинно-следствени смислови отношения) и “... *Когато* трябваше да се изкарва хлябът, трябваше да се правят прошения...” (темпорални смислови отношения); Трябваше да се изкарва хлябът, *макар че* трябваше да се правят прошения...” (отстъпителни смислови отношения).

Става ясно, че причинно-следствените смислови отношения биват неусложнени и усложнени. Неусложнените причинно-следствени смислови отношения могат да се изразят чрез съюз (“тъй като”, “понеже”, “затова” и др.). От току-що приведените примери се разбира, че и допълнителните смислови отношения могат да се изразят чрез съюз (респ. чрез

съюзна дума), но някои от тях правят изключение: те могат да се изразят само чрез предикативна единица. Това положение е резултат от обстоятелството, че безсъюзните сложни изречения, които са техни носители, нямат аналози сред съюзните сложни изречения, напр.: “Неприятелят беше силен, многоброен: // срещните хълмове бяха почернели от вражески станове” (Л. Стоянов). Това безсъюзно сложно изречение е носител както на причинно-следствени смислови отношения, така и на доказателствени смислови отношения⁷. Но докато причинно-следствените смислови отношения могат да се изразят чрез съюз, доказателствените смислови отношения могат да се изразят само чрез предикативна единица. Приблизително тя би могла да има следния вид: “доказателство за това е фактът, че...”, срв.: “Тъй като (понеже) неприятелят беше силен, многоброен, срещните хълмове бяха почернели от вражески станове”; “Неприятелят беше силен, многоброен, *затова* срещните хълмове бяха почернели от вражески станове” (причинно-следствени смислови отношения) и “Неприятелят беше силен, многоброен, *доказателство за това е фактът, че* срещните хълмове бяха почернели от вражески станове” (доказателствени смислови отношения).

Известно е, че събитията в обективната действителност (в природата, в обществото, в интелектуално-емоционалната дейност на човешкото съзнание) се вербализират чрез предикативни единици, които се разполагат една след друга, като образуват вериги. Ако са много познати, някои от събитията могат да не намерят словесен израз. Говорещият (респ. пишещият) разчита на обстоятелството, че пропуснатото лесно се възстановява от слушателя (респ. от читателя). Така се получават “празни места в изказването, които “мълчаливо” се попълват от участниците в речевия акт. В резултат от това словесно редуциране се стига до асиметрия между единиците от плана на изразяването и единиците от плана на съдържанието, сиреч получава се разминаване между броя на предикативните единици, от които се изгражда изказването, и броя на събитията, които се означават с него⁸, напр.: “Една вечер, като ходили из селото да подслушват по къщите, чули да се тупа у Солен Калчови. *Влезли в одаята – // жена му Груда бие с прът жито на земята*” (Ив. Петров), срв.

приблизително: "... Влезли в одаята, за да разберат какво се тупа, и видели, че жена му Груда бие с прът жито на земята". Асиметрия между единиците от плана на изразяването и единиците от плана на съдържанието се среща и при безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения. Да спрем вниманието си на следния случай: "Кой си ти? Христо? Те ще ме убият... аз ще дойда с тебе..." (П. Яворов). Вторият компонент на безсъюзното сложно изречение "...аз ще дойда с тебе..." на пръв поглед се схваща като словесен израз на събитие, което е следствие от реализирането на събитието, за което става дума в първия компонент "... Те ще ме убият...". Поради това смисловите отношения между двата компонента могат да се вербализират чрез съюз, специализиран за изразяване на причинно-следствени смислови отношения, срв. "... Тъй като (понеже) те ще ме убият, аз ще дойда с тебе..."; "... Те ще ме убият, затова (затуй, ето защо, поради което) аз ще дойда с тебе...". Но ако повнимателно се анализират отношенията между събитията, които се назовават от двата компонента, едва ли може да се твърди, че събитието, означено с предикативната единица "...аз ще дойда с тебе..." е следствие от реализирането на събитието, означено с предикативната единица "...Те ще ме убият...". Наистина предикативната единица "... аз ще дойда с тебе..." назовава събитие, което е следствие от друго събитие, но не от събитието, означено с предикативната единица "Те ще ме убият...". Кое е това събитие, може да се установи, след като се вербализира цялата логико-семантична верига на безсъюзното сложно изречение, т. е. след като се експлицира имплицитно семантично звено в неговата линейна структура, срв. приблизително: "...Те ще ме убият; за да не ме убият, трябва да се махна оттук, а за да се махна оттук, трябва да отида другаде, затова аз ще дойда с тебе..." И така — безсъюзното сложно изречение е носител на причинно-следствени смислови отношения, но те не съществуват между предикативните единици, които формално го изграждат, а между втората от тях и друга, невербализирана предикативна единица ("... трябва да отида другаде...").

Наред с невербализирано семантично звено в редица случаи адресатът на изказването подразбира и подтекстов

смисъл, който се извлича от вербализираната част на безсъюзното сложно изречение с причинно-следствени смислови отношения, напр.: “Дъската ѝ хлопа на моята каруца, господине. *Плеце като учен човек: // ни сама разбира, ни другите ѝ разбират*” (Елин Пелин), срв. приблизително: “... *Плеце като учен човек, ученият човек ни сам разбира, ни другите му разбират, затова сравнявам дъската на моята каруца с учен човек; като него тя ни сама разбира, ни другите ѝ разбират*”. Освен изразеното чрез двата компонента и неизразеното чрез невербализираното семантично звено адресатът на безсъюзното сложно изречение възприема и следния подтекстов смисъл: ‘селянинът има отрицателно отношение към учения човек’ (като се предполага, че за него “учен човек” е всеки държавен чиновник).

Съществуват една група безсъюзни сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения, при които първият компонент е отрицателно изречение (то съдържа в лексикално-граматическия си състав отрицателната частица “не” или отрицателната глаголна форма “нямам”, респ. безличния ѝ вариант “няма”). Докато при другите безсъюзни сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения всеки компонент е завършена единица на свързаната реч – както в структурно, така и в семантично отношение – и може да функционира като самостоятелна комуникативна единица независимо от втория компонент, то при безсъюзните сложни изречения от тази група първият компонент съдържа елемент от плана на съдържанието, който сигнализира за необходимост от употребата на втория компонент. Макар че и той е напълно завършена единица на свързаната реч – както в структурно, така и в семантично отношение – отличава се с известна информативна недостатъчност (която не е доказана по граматичен път). Тъкмо тази информативна недостатъчност представя онзи елемент от плана на съдържанието, който сигнализира за необходимост от употребата на втория компонент. Отрицателният характер на първия компонент създава напрежение у адресата на изказването, очакване да бъде продължено съобщението, за да се разкрие какво следва от негацията, която се изразява чрез първия компонент, напр.:

“Тука не издържах – // ритнах го. Дадох му да разбере, че не струва вече нищо за мен...” (Л. Петков) (срв.: “Тъй като (понеже) тука не издържах, ритнах го...”; “Тука не издържах, затова го ритнах...”). Ако на наш събеседник съобщим само първия компонент на това безсъюзно сложно изречение (“Тука не издържах...”), той едва ли ще остане удовлетворен от изказването ни. У него се появява очакване да се кажа (респ. напише) още нещо, което ще разкрие следствието от събитието, за което става дума в първия компонент. Очакваната допълнителна информация се носи от втория компонент на безсъюзното сложно изречение. С други думи, след съобщаването на първия компонент у нашия събеседник възниква въпросът: “Какво следва от това, че не си издържал?”. Отговорът на този въпрос чрез втория компонент неутрализира информативната недостатъчност на изказването.

Други подобни примери: “Летяха (конете – И. Н.) като буря сред облак прах, земята се тресеше под копитата им. Ние не можехме да помръднем – // останахме да клечим с топчетата в ръце” (Р. Царев). “Едри кафяви мечки обръщаха камъните из потоците да търсят раци и топяха гъстите си руна в студените води на широката река, да хванат някоя пъстърва. Никой не се грижеше за опазването на тия богатства: // браконьерите от околните махали и села избиваха във всяко време на годината дивеча и ловяха пъстървата с всички законни и незаконни средства” (Ем. Станев). “В пивниците, съдържани от американци, няма места за сядане: // всяка консумация става пред бюфета. Там са налагани всевъзможни закуски на разположение на посетителите...” (А. Константинов).

В съвременния български книжовен език се срещат и такива безсъюзни сложни изречения, при които смисловите отношения могат да се квалифицират едновременно като причинно-следствени (“събитие – негово следствие”) и като причинни (“събитие – негова причина”). Това обстоятелство е резултат от факта, че фондът от знания на адресата на изказването (евентуално и на автора на изказването) не е в състояние да осигури достатъчно надеждна информация за отноше-

нията между означените събития: кое от тях е следствие и кое — причина. Затова на мястото на безсъюзната връзка (между двата компонента на безсъюзното сложно изречение) може да се “възстанови” както съюз за означаване на причинно-следствени смислови отношения: “затова” (“затуй”, “ето защо”, “поради което” и др.), така и съюз за означаване на причинни смислови отношения: “тъй като” (“защото”, “понеже”), напр.: “Очите ѝ видимо остъкляха, искрицата интерес отдавна се беше стопила. *Нищо не я засягаше — // гледаше на всичко като през витрина* (Б. Биолчев) (срв.: “...Нищо не я засягаше, *затова* гледаше на всичко като през витрина”; “...Нищо не я засягаше, *тъй като* гледаше на всичко като през витрина”). “Стоян потръпна, изкачи се бързо на брега и се отправи към къщи. *В тъмнината не се боеше от бея и кехаите — // сега той мислеше само за града* и сам не знаеше какво точно” (Д. Талев) (срв.: “...В тъмнината не се боеше от бея и кехаите, *затова* сега той мислеше само за града...”; “... В тъмнината не се боеше от бея и кехаите, *тъй като* сега той мислеше само за града...”). “И ето това навярно стои снажната и хубава още милионерка: *увехна тя и заболя — // не спеше по цели нощи!*” (А. Страшимиров) (срв.: “... увехна тя и заболя, *затова* не спеше по цели нощи!”; “...увеха тя и заболя, *тъй като* не спеше по цели нощи!”).

Накрая ще потърсим отговор на още един въпрос: може ли да се приеме, че безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения са се получили от съюзни сложни изречения със същите смислови отношения чрез отстраняване на съюза? Според нас еднозначен отговор на този въпрос не може да се даде. В едни случаи от съюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения могат да се получат безсъюзни сложни изречения със същите смислови отношения. Такива са съюзните сложни изречения, при които причинно-следствените смислови отношения са наложени не от съюза (той само ги регистрира и прецизира), а от причинно-следствената връзка между означените събития. Безсъюзното сложно изречение “Вече се смрачаваше, // стаята се изпълни със здрач” (Д. Талев) може да се смята за получено от съюзното сложно изречение с

причинно-следствени смислови отношения “Вече се смрачаваше, *затова* стаята се изпълни със здрач” чрез елиминиране на съюза “затова”, тъй като събитието, означено с втория компонент “... стаята се изпълни със здрач” не може да се осмисли по друг начин освен като следствие от събитието, означено с първия компонент “Вече се смрачаваше...”. В други случаи обаче отстраняването на съюза от безсъюзното сложно изречение заличава причинно-следствените смислови отношения между компонентите до такава степен, че то се схваща като носител на други смислови отношения, срв. напр.: “През нощта валя хубав пролетен дъжд, *затова* денят бе хубав, чист, весел, като окъпан” (Елин Пелин) и “През нощта валя хубав пролетен дъжд, // денят бе хубав, чист, весел, като окъпан”. В безсъюзния вариант на съюзното сложно изречение доминират не причинно-следствените, а съпоставителните смислови отношения. Не случайно компонентите му могат да се свържат със съюза “а”, който е специализиран за изразяване на съпоставителни смислови отношения, срв. “През нощта валя хубав пролетен дъжд, *а* денят бе хубав, чист, весел, като окъпан”. Следователно може да се направи извод, че елиминирането на съюза от съюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения невинаги води до формиране на безсъюзни сложни изречения със същите смислови отношения. Но обратното – включването на съюз, специализиран за изразяване на причинно-следствени смислови отношения, в безсъюзните сложни изречения – винаги води до образуване на съюзно сложно изречение с причинно-следствени смислови отношения (разбира се, включването на такъв съюз е възможно да се извърши само ако означените събития могат да се намират в причинно-следствена връзка помежду си).

БЕЛЕЖКИ

¹ Тук и по-нататък с две наклонени черти (//) отбелязваме границата между компонентите на безсъюзните сложни изречения — за по-голяма яснота, тъй като в редица случаи отделни компоненти на безсъюзни сложни изречения съдържат по две или повече от две предикативни единици, които се свързват помежду си също безсъюзно, напр.: *“Урсуз бег призивно свирна, // хората му наскачаха от всички страни, наредиха се в кръг”* (Г. Костов).

² С термина “събитие” назоваваме единица от плана на съдържанието, която се съотнася с една предикативна единица от плана на изразяването. Казано по друг начин, събитието е отрязък от обективната действителност, факт или процес, отразен в човешкото съзнание и вербализиран чрез една предикативна единица в неговите темпорални и пространствени граници (вж. Колосова, Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж, 1980, с. 10).

³ Причината е събитие, което произвежда или “влече” след себе си реализирането на друго събитие, което се нарича следствие. От гледище на формалната логика причината и следствието се изразяват чрез изказвания, които се назовават с термините “предпоставки” и “заключение”. От две изказвания със субектно-предикатна структура следва ново изказване (заключение) — също със субектно-предикатна структура. Ако се признава истинността на предпоставките, признава се истинността и на заключението, което съдържа ново знание. Предпоставките, взети заедно със заключението, представят един силогизъм. В естествените езици силогизмите се срещат в съкратен вид; те са известни с наименованието “ентимеми”. Ентимемите са силогизми, от които е изпусната едната предпоставка (вж. Кривонов, А. Т. О логической природе следственных союзов. — Филологические науки, 1987, 1, с. 54–55). Безсъюзните сложни изречения с причинно-следствени смислови отношения се ентимеми, от които е изпусната голямата (първата) предпоставка. Налице са малката (втората) предпоставка и заключението. Малката предпоставка се вербализира от първия компонент, а заключението — от втория, напр.: *“Но след днешната неприятност искаше ми се да*

поприказвам с някого. *Вие сте умен човек... // ще ме разберете...*" (Д. Ангелов), срв. със следния силогизъм:

Умният човек разбира другите хора (голяма предпоставка).
Вие сте умен човек (малка предпоставка)

Ще ме разберете (заключение) (срв. "*Затова ще ме разберете*").

⁴ Вж. Арутюнова, Н. Д. Сокровенная связка (к проблеме предикативного отношения). Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка, 1980, Т. 39, 4, с. 347–348.

⁵ Безсъюзните сложни изречения със заключителни смислови отношения съдържат втори компонент, който представя обобщение, извод, синтезиран завършек, т. е. заключение, на онова, за което се говори (респ. пише) в първия компонент, напр.: "Там никой не се държеше с мене като с чужденец, нито ми угаждаше, нито ме обиждаше – // аз бях един от всички" (В. Мутафчиева).

⁶ Безсъюзните сложни изречения с пояснителни смислови отношения съдържат втори компонент, който пояснява съществително име в първия компонент, като конкретизира назованата от него същина, напр.: "След това Фани повтори една ценна мисъл на Лойола: // *кроткото и пасивно отнасяне към враговете на християнството е равносилно на неговото унищожение*" (Д. Димов).

⁷ Безсъюзните сложни изречения с доказателствени смислови отношения съдържат втори компонент, който коментира, тълкува, разяснява, т. е. доказва, твърдението, изразено чрез първия компонент, напр.: "И пак той (старият Рощди бей – И. Н.) бе пострадал най-много от гяурските своеволия: // *през последните години над тредесет души селяни бяха избягали от неговите два чифлика и все млади, работни люде*" (Д. Талев).

⁸ Вж. Колосова, Т. А. Цит. съч., с. 3, 29, 37.